

Gyvybės medis. Tarptautinis ir baltiškasis įvaizdžio aspektai

---

Elena Trečiokaitė

2010 m. balandžio 7 d.

Medis kaip augalas yra paplitęs visame pasaulyje, tad nenuostabu, kad daugelyje tautų jis tampa universaliu simboliu paaiškinančiu universalių dalykų (pavyzdžiui, pasaulio) struktūrą. Pasak Dundulienės (2008), Pasaulio (arba Gyvybės) medžio įvaizdis susiformavo žalvario amžiuje (2100-500 m. pr. m. e.) ir „buvo svarbiausias veiksnys mitologinei [horizontalios ir vertikalios] erdvės sampratai formuotis“ (p. 15). Deja tikslų baltiškosios mitologijos rašytinių šaltinių nėra, todėl mokslininkams informaciją apie mūsų protėvių pasaulėžiūrą tenka rinkoti po trupinėlių įvairiose srityse – tautosakoje, archeologiniuose radiniuose ir pan.

Pasaulio medis nėra konkretus objektas. Tai yra abstraktus simbolis, apibudinantis pasaulio modelį, turintį tris sferas. Kaip medis turi šaknis, kamieną ir šakas, taip ir baltų bei daugelio kitų tautų įsivaizduojamas pasaulio modelis turi požemį (mirusiųjų pasaulį), gyvųjų pasaulį bei dievų (bei vėlgi mirusiųjų) buveinę. Taip pat trys sferos siejamos su laiku: praeitimi, dabartimi ir ateitimi (Dundulienė, 2008, p. 18). Bene gražiausiai ir aiškiausiai Pasaulio medžio struktūra atsiskleidžia lietuvių liaudies dainoje apie jovarą:

*Šaly kelio Jovaras stovėjo,
Slaunasai žolyne rugeli.
Iš pašaknų skambantys kankleliai,
Slaunasai žolyne rugeli.
Per vidurį dūzgiančios bitelės,
Slaunasai žolyne rugeli.
Viršūnėlėj sakalo vaikeliai,
Slaunasai žolyne rugeli.*

Laurinkienės (1990) pateiktoje dainoje apie jovarą po šaknimis atsiduria bitės, o viduryje skamba kanklės (p. 56). Kadangi žinome, kad vieta po šaknimis – požemis – siejasi su mirusiųjų pasauliu, galime susieti skambančias klankles arba biteles su vėlėmis. Žinojimas, kad tiek kanklės, gaminamos tik ypatingais gyvenimo momentais, tiek bitės baltams yra sakralūs dalykai, suteikia šiems objektams mistiškumo, kuris gali būti siejamas su mirusiųjų pasauliu. Kanklių motyvas taip pat primena pasaką apie seserų iš pavydo nužudytą merginą, iš kurios, pakastos miške, išauga medis, iš kurio jos tėvas vėliau pasidaro kanklės. Apie kamieną dūzgiančios bitės darbininkės taip pat galėtų būti siejamos su žmonių gyvenimu ir nuolatiniais darbais, tuo tarpu paukščiai („sakalo vaikeliai“) buvo tapatinami su mirusiųjų sielomis (Beresnevičius, 2004, p. 279).

Be jovaro Pasaulio medį galėjo simbolizuoti ir kiti medžiai, pavyzdžiui, ąžuolas, liepa, šermukšnis ar uosis. Pastarasis siejasi su skandinavų mitologiniu Pasaulio medžiu Ygdrasilu, kuris taip pat yra uosis ir tai nuolat pabrėžiama. Lietuviškas uosis, pasak Dundulienės (2008), atsirado iš žmogaus, kuris buvo toks

teisingas, kad dievai nusprendę jį apdovanoti ir po mirties pavertę medžiu, po kuriuo ir vėliau lankydami žemėje mėgdavę rinktis (p. 25). Buvimo po medžiu ypatingumą mini ir Vėlius (1983): toks medis būdavo įsivaizduojamas kaip Pasaulio medis, todėl ritualiniai veiksmai vykdavo tarsi pasaulio centre (p. 182). Uosio sąsają su žmogumi galima rasti ir skandinavų mitologijoje. Pasak jos, pirmieji žmonės buvo dievų sukurti iš medžių – uosio ir guobos (Munch, 1926, p. 2). Ažuolas, kaip žinia, būdavo ir (tikriausiai galima sakyti) tebėra labai gerbiamas medis. Senovėje po ažuolais būdavo statomos šventyklos, kūrendavosi amžinoji ugnis, aukojama dievams, renkamas aptarti svarbių reikalų (Dundulienė, 2008, p. 29). Liepa, tuo tarpu, buvo siejama su deive Laima ir gerbiama už savo gydomąsias savybes (p. 114), o šermukšnis jau krikščionybės laikais padėjęs apsisaugoti nuo velnių ir piktųjų dvasių (p. 131). Laurinkienė (1990) taip pat mini šermukšnį kaip Pasaulio medį, kuris tuo atveju dažnai apibudinamas kaip nelaimingas medis. Šalia pateikiama baltarusių (kuriems taip pat būdingas panašus medžio įvaizdis) daina, kurioje minima, kad medį graužia kirminai (p. 65). Įdomu tai, kad skandinavų mitologijoje taip pat yra panaši situacija: Ygdrasilio šaknį nuolat graužia milžiniška gyvatė Nidhogas (Munch, 1926, p. 6). Su Pasaulio ar Gyvybės medžiu siejami ir augalai, kurie iš pirmo žvilgsnio atrodo per menki kaip medžiai, pavyzdžiui, linas arba rugys, netgi rožė (Laurinkienė, 1990, p. 67). Apibudinant Gyvybės medžio išvaizdą, dažnai minima, kad jis yra devyniašakis, pavyzdžiui:

*Turėjo liepa, lioj taduvėla,
Devynias šakas, lylia ratilėli.
Visas devynias, lioj taduvėla,
Vétrala palaužė, lylia ratilėli.*

Laurinkienė (1990) mini, kad devynios šakos kai kurioms centrinės ir šiaurinės Azijos bei Sibiro tautoms reiškė „dangiškąsias zonas, kosmoso lygmenis“ (p. 59). Skandinavijos mitologijoje skaičius devyni taip pat yra dažnas, o jų pasaulio modelis susideda iš devynių pasaulių (Du Chaillu, p. 29). Minimas ir medis su trimis šakomis, arba trimis liemenimis, kuris gali būti siejamas jau ne su vertikalia, bet horizontalia medžio struktūra (Laurinkienė, 1990, p. 57), kuri siejasi ne su kosmologiniu pasaulio vaizdu, bet ritualu, kurio objektai būdavo centre, o dalyviai aplinkui (Dundulienė, 2008, p. 44). Keturių dalių sistema randama gintariniuose papuošaluose, keramikoje, o simbolizuoja ji Visatos padalijimą į keturias sferas, pavyzdžiui, keturių metų laikų, arba aštuonių geografinių krypčių (p. 45).

Labai dažnas ir svarbus motyvas yra šalia medžio esantis vanduo, nes, pasak Beresnevičiaus (2004), „pasaulio mitologijose Pasaulio medis pirmiausia atsiranda iš pirminių vandenų iškilusiame sausumos lopinėlyje“ (p. 212). Sausumos lopinėlis neretai pavirsta kalnu, o kalno motyvas taip pat siejamas su Pasaulio medžiu: dainose dažnai aptinkamas aukštai esantis „sidabru išlieto, gonteliais dengto“ dvaro motyvas (p. 201), kurį galima sieti su anapiliu, ypač turint omeny senuosius tikėjimus, kad mirusiesiems teks kopti į aukštą kalną, kur jų lauks dievybė (p. 209). Be kalno Pasaulio medis gali įgauti ir kitokių formų: namo, tilto, laivo, kartais netgi kėslas. Šie objektai, kaip ir medžiai, vaizduojami ant kalno ir prie vandens, pavyzdžiui:

*Teka upelė, doBILE, doBiluci doBILE,
Teka Dunojus, doBILE, doBiluci doBILE,
Kas toJ upelėJ, doBILE, doBiluci doBILE,
Krėslalis stovi, doBILE, doBiluci doBILE.*

Įdomu panagrinėti ir laivą kaip simboli. Jo dugnas yra po vandeniu (o, kaip žinia, vanduo dažnai įsivaizduojamas kaip riba tarp šio ir ano pasaulių), ant denio vakšto žmonės, o burės ir stiebas jau priklauso oro ir dangaus sferai. Prisimenant faktą, kad Pasaulio medis dažnai vaizduojamas devyniašakis, įdomiai atrodo ir daina apie „devyniaragį, devyniašakį“ elnią, kuris ant savo ragų atneša saulę. Tokie elnio bruožai taip pat sietini su Pasaulio medžiu (Laurinkienė, 1990, p. 71). Tai, kad įvairūs objektai atlieka medžio funkcija rodo ir panašios dainos, kurių turinys tas pats, tačiau vietoje tam tikro objekto randamas įprastas medžio vaizdas.

Pasak Vėliaus (1983), be dainų, daugybė užuominų apie Gyvybės medį yra mįslėse, pavyzdžiui, „Stovi medžias (ąžuolas) su dvylika šakų, ant kiekvienos šakos po keturis lizdus, kiekviename lizde – po šešis vaikelius ir septinta motina“ (p. 178). Taip pat medžio motyvas gana dažnas pasakose, pavyzdžiui tose, kur pasakos herojus turi atlikti įvairias užduotis, kurias atlikti teoriškai neįmanoma: ištraukti nuskandintą žiedą, iki vieno surinkti išbarstytus grūdus, ar atnešti stebuklingų obuolių. Čia herojui dažnai padeda padarai siejami su trimis pasaulio sferomis, pavyzdžiui, žuvys ištraukia žiedą, skurdėlės surenka grūdus, paukščiai atneša stebuklingus obuolius (p. 192). Gyvybės medžio su obuoliais motyvas dabar galbūt dažniau siejamas su biblijiniu mitu, tačiau jis taip pat būdingas ir kitoms kultūroms. Pavyzdžiui, skandinavų mitologijoje minimi deivės Idunos obuoliai, kurių dėka dievai būna visada jauni ir stiprūs (Munch, 1926, p. 29). Savotiškai panašūs į medį yra stogastulpiai su dangaus dievybėmis – Saule, Mėnuliu ir žvaigždėmis – apsuptomis žalčių ar žirgų simbolika. Jie būdavo statomi įvairiomis progomis: vedybų, kam nors susirgus, per epidemijas arba norint užtikrinti gerą derlių. Atėjus krikščionybei prie stogastulpių buvo pritvirtinti krikščioniški simboliai, todėl jų tradicija išliko iki mūsų dienų (Gimbutas, 1963, p. 195). Galiausiai, tai, kad baltai pasaulio modelį išreiškė medžiu rodo ir archeologiniai radiniai, tokie kaip kosmogoninės scenos ant ritualinių puodų (urnų) (Vėlius, 1983, p. 183).

Dekoruojant Pasaulio medis vaizduojamas skrituliukais, kryžiukais ar rombais. Senovėje žmonės pasaulį suvokė kaip apskritą, neturintį nei pradžios, nei pabaigos, o taškas apskritimo centre simbolizavo pasaulio centrą (Dundulienė, 2008, p. 142). Ornamentikoje taip pat žinomi dvikamieniai, trikamieniai bei penkiakamieniai medžiai, ant šakų būna piešiami paukščiukai, o viršūnė apsupama simbolių, reiškiančių dangaus šviesulius (p. 143). Derinant Pasaulio ar Gyvybės medžio simboliką su kitais raštais vyrauja simetrija, harmonija (p. 22). Tokia puošyba dar ir dabar aptinkama ant senų trobų, kraitinių skrynių bei kitų baldų ir namų apyvokos daiktų (p. 25). Senąją simboliką galima pritaikyti ir šiems laikams – bene pats paprasčiausias ir mums artimiausias būdas – marginant Vėlykinius kiaušinius. Gyvybės medžio simbolika, tapačia Pasaulio medžio ritualiniams simboliams, būdavo puošiamas ir vestuvinis pyragas – karvojus, o ant pačio pyrago dar būdavo statoma gyva eglutės šaka, puošta gėlėmis (p. 110). Ir apskritai per šeimynines šventes namai būdavo puošiami žaliuojančiu medžiu (p. 109).

Dundulienė (2008) mini ir Požemio pasaulio medį, bei Pasaulio medį danguje. Požemio pasaulio medis, kaip ir kiti anapusiniam pasauliui priklausantys daiktai, įsivaizduojamas atvirkščias, tai yra, šaknimis į viršų. Taip pat, stebuklinėse pasakose minimas požemio karalystėje augantis medis, kurio viršūnėje lizde yra paukščio lizdas, kurį apsaugojęs pasakos herojus būna to paukščio išnešamas iš požemio (p. 52). Pasaulio medis danguje esą saugomas sparnuoto šuns, turinčio paukščio kojas, ir Dundulienė spėja, kad tai galėjo būti deivė Žvorūna, o apskritai mituose toks padaras „dažniausiai laikomas gerio pradū“ (p. 53).

Ąžuolai, liepos, beržai, klevai, pušys bei eglės buvo laikomos stebuklingais medžiais, taip pat būdavo tikima, kad ypač seni, galingi ir keistesnių formų medžiai turi gydomųjų savybių (Gimbutas, 1963, p. 194). Medžiai būdavo priskiriami ir dievams arba įvardinami kaip jų buveinė, tačiau, skirtingai nuo įsigalėjusios nuomonės, baltai pačių medžių negarbindavo. Tai buvo šventvietės,

vietos, kur žmonės ateidavo pabendrauti su dievais, o ne garbinimo objektai (Beresnevičius, 2004, p. 221).

Nagrinėjant Pasaulio medį, pradėjus nuo šaknų ir pasiekus medžio viršūnę, nelieka nepastebėtas faktas, kad mirusiųjų pasaulis randamas tiek po medžio šaknimis, tiek šakose. Taip yra todėl, kad kažkuriuo momentu istorijoje mirusiųjų pasaulis „persikėlė“ iš požemių į dausas. Žinant tai, jau neturėtų stebinti tokie palinkėjimai, kaip „Kad tave Velnias nuneštų į padanges“ (Beresnevičius, 1990, p. 118). Nors atėjus krikščionybės laikotarpiui Velnias buvo sudemonizuotas, tačiau iki tol jis buvo vienas iš dievų, mirusiųjų pasaulio valdovas. Panašią mirusiųjų pasaulio persikėlimo į dangų situaciją galima rasti ir skandinavų mitologijoje: Odinas, vadintas „žuvusiųjų tėvu“, buvo mirusiųjų valdovas ir kai žmonės ėmė tikėti, kad jis gyvena danguje, tie, kurie buvo su juo susiję (žuvę kariai), taip pat atsidūrė ten, visiems gerai žinomoje Valhaloje. Tačiau, visi kiti mirusieji liko požemio karalystėje Helyje. (MacCulloch, 1930, p. 315).

Dažnai senovės mitai ir legendos yra vertinami tik kaip gražios pasakos ar prietarai, tačiau net ir šiuolaikinis žmogus gali juos prisitaikyti sau praktiškai. Pavyzdžiui, Vėlius (1983) pastebėjo, kad „vakarų arealo mitologijoje į pirmą vietą iškeliamas požemio dievas, vidurio – žemės, o rytų – dangaus dievai“ (p. 198). Taip pat, pasak jo, atitinkamų arealų tautosakai būdingi tam tikri augalai ir gyvūnai, kurie susiję su tam arealui priskiriama Pasaulio medžio sfera. Panašią situaciją Vėlius išvelgia ir indų mitologijoje, tuo tarpu skandinavų „Poetinėje Edoje“ požemio pasaulis įsivaizduojamas ne vakaruose, kaip pas baltus ar indus, bet šiaurėje (p. 214).

Tolimesnis mitologijos ir tautosakos pritaikymas šiuolaikiniame gyvenime priklauso nuo kiekvieno žmogaus atskirai. Pavyzdžiui, mes žinome, kaip formuojasi kraštovaizdis, o griaudint griautiniui pasakymas, kad tai dievas Perkūnas po dangų važinėja kai kuriems gali pasirodyti mažų mažiausiai nerimtas. Bet ar taip poetizuojant nukenčia tiesa? Anaipol – sugebėjimas pritaikyti mitą savo aplinkai tik praturtina žmogaus pasaulėžiūrą bei vaizduotę.

Šiandien sparčiai globalėjančiame pasaulyje žmonės ima ieškoti kažko unikalaus, kažko egzotiško, taip pat - kažko savo ir, deja, mūsų pačių tradicijos dažnai ir tampa ta nematyta, negirdėta egzotika. Nė viena kultūra nėra prastesnė už kitą, todėl tikriausiai galima sakyti, kad tai yra žmogaus pareiga išlaikyti savo tradicijas. Jeigu turime savitus papročius, kam mums kiti, jeigu turime savo dievus, kam mums svetimi? Tautos tėvu vadinamas Jonas Basanavičius yra pasakęs: „Tauta, pamiršusi savo praeitį, yra be ateities.“ Tad kokia gi bus mūsų – baltų – ateitis?

Literatūros sąrašas

1. Beresnevičius, G. (1990). Dausos. Klaipėda: „Ryto“ sp.
2. Beresnevičius, G. (2004). Lietuvių religija ir mitologija. Vilnius: Tyto alba
3. Du Chaillu, P. B. The Viking age. [žiūrėta 2010-03-27]. Prieiga per internetą: <http://www.vaidilute.com/books/pigott/pigott-contents.html>.
4. Dundulienė, P. (2008). Gyvybės medis lietuvių mene ir tautosakoje. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
5. Gimbutas, M. (1963). The Balts. London: Thames & Hudson. [žiūrėta 2010-04-04]. Prieiga per internetą: <http://www.vaidilute.com/books/gimbutas/gimbutas-contents.html>.
6. Laurinkienė, N. (1990). Mito atšvaitai lietuvių kalendorinėse dainose. Vilnius: Vaga.
7. MacCulloch, J. A. (1930). The Mythology of All Races. [žiūrėta 2010-04-06]. Prieiga per internetą: <http://www.vaidilute.com/books/mythology/macculloch-contents.html>.
8. Munch, P. A. (1926). Norse mythology. Legends of gods and heroes. New York: The

American-Scandinavian Foundation. [žiūrėta 2010-03-27]. Prieiga per internetą:
<http://www.vaidilute.com/books/munch/munch-contents.html>.

9. Vėlius, N. (1983). Senovės baltų pasaulėžiūra. Vilnius: Mintis.